

УДК 341.231:328.1(477)"1919/1920"

В. В. Соловійова

ВСТАНОВЛЕННЯ ДИПЛОМАТИЧНИХ КОНТАКТІВ МІЖ ДИРЕКТОРІЄЮ УНР ТА ВЕЛИКОБРИТАНІЄЮ Й США

У статті розглядаються проблеми встановлення дипломатичних відносин між Директорією УНР та Великобританією й США. Доведено, що налагодження відносин з цими державами було одним з важливих стратегічних напрямків зовнішньополітичної діяльності провіду УНР у справі визнання міжнародного статусу України і захисту її інтересів.

Ключові слова: зовнішня політика Директорії УНР, дипломатичні представництва, державний суверенітет.

In the article the problems of establishing diplomatic relation are examined between THE Directory of UNR, Great Britain and the USA. It is well-proven that adjusting of relations of s these states was one of important strategic directions of foreign-policy activity of the Read of UNR in matters of confession of international status of Ukraine and defence of its interests.

Key words: foreign policy of the Directory UNR, diplomatic representative offices, state sovereignty.

В статье рассматриваются проблемы установления дипломатических отношений между Директорией УНР и Великобританией, США. Доказано, что налаживание отношений с этими государствами являлось одним из важных стратегических направлений внешнеполитической деятельности руководства УНР в деле признания международного статуса Украины и защиты её интересов.

Ключевые слова: внешняя политика Директории УНР, дипломатические представительства, государственственный суверенитет.

Міжнародні відносини завжди займали важливе місце в історії. Зараз, коли Україна є незалежною державою, вона шукає шляхи розвитку міжнародних стосунків і в цьому контексті актуальним є розвиток зв'язків України з Великобританією, однією з високорозвинених країн Європи. На цьому ґрунті ми можемо осмислити зв'язок минулого і сучасного в українсько-британських відносинах, краще розібратися у проблемах їх розвитку.

Встановлення двосторонніх контактів з Великобританією було одним з ключових завдань української дипломатії на міжнародній арені. Активна учасниця військово-політичного блоку Антанти, ця країна безпосередньо була зацікавлена у формуванні повоєнного ладу Європи. Англійська делегація на Паризькій мирній конференції відіграла важливу роль в утвердженні нового міжнародного порядку. Позиція Великобританії багато в чому відрізнялася від поглядів її союзниць по блоку. Якщо Франція виступала за відновлення „єдиної та неділимої Росії” в довоєнних кордонах і пропагувала на конференції в Парижі ідею „сильної Польщі” як військово-політичної протиположності Німеччині, США, мало обізнані з „особливостями” європейської політики не бажали радикальних змін в Європі. Як вважає сучасний дослідник історії міжнародних

зв'язків України і США О. Павлюк, політичні кола Сполучених Штатів Америки екстраполювали проблему національно-державних утворень у Східній та Центральній Європі на власний історичний досвід, зокрема, ототожнювали „прагнення українців із позицією Півдня під час громадянської війни у США” [1].

Позиції Великобританії щодо новопосталих держав на теренах Російської імперії багато в чому збігалися з переконаннями впливових чинників в Італії. Вони, зокрема, вже менше зважали на посилення російського впливу на азійському континенті після появи самостійних держав у Східній Європі, їх більше непокоїла загроза поширення більшовицьких ідей. У свою чергу, Україну цікавили торговельно-економічні взаємини, насамперед, з Англією, яка продовжувала зберігати широкий вплив як колоніальна держава, що відкривало доступ українським товарам не лише на європейський, а й світовий ринок.

2 січня 1919 р. постановою Ради Народних Міністрів УНР було засновано українську надзвичайну дипломатичну місію до Великобританії, на чолі якої призначено відомого українського громадсько-політичного діяча, одного з провідників української соціал-демократії М. Ткаченка [2]. Проте його призначення на посаду фактично не відбулося. Слід зазначити, що М. Ткаченко займав відверту антиантантівську

позицію, був прихильником порозуміння з радянською Росією. Тож призначення його головою дипломатичного представництва в провідній державі Антанти могло означати лише повний провал будь-якого переговорного процесу з цією країною. Це призначення зайвий раз засвідчило неспроможність республіканського проводу відмовитися від партійних уподобань на користь професійних якостей урядовців. Ситуація з призначенням керівника місії незабаром кардинально змінилася. М. Ткаченко як один з провідників лівого крила УСДРП після розколу партії на VI з'їзді (10-12.01.1919 р.) відмовився від посади, захопившись партійною роботою [3]. Головою місії УНР до Великобританії 18 січня 1919 р. було призначено М. Стаховського, який незадовго перед тим одержав посаду голови місії в Італії [4].

23 січня 1919 р. на утримання місії урядом було надано асигнування в сумі 576 тис. 500 крб. [5]. Одночасно було затверджено і склад місії, до якого увійшли відомий галицький громадсько-політичний діяч Я. Олесницький (радник), М. Вашніцер (секретар), М. Меленевський (радник з економічних питань), С. Шафаренко, А. Хлоповецький (аташе) [6] та четверо службовців: В. Залозецький (представник ЗУНР), О. Козій, Л. Базилевич, Д. Годило-Годлевський. Пресбюро місії очолив відомий український журналіст В. Піснячевський [7].

Протягом двох місяців члени українського представництва не могли одержати дозволу на в'їзд до Великобританії, весь цей час вони вимушено перебували в Австрії, у Відні, де голова місії провів низку зустрічей з іншими українськими дипломатами, які так само чекали візи на в'їзд до країн призначення [8].

Провід УНР не втрачав надії повернути на український бік впливових англійських політиків та фінансистів. Щоб поширити об'єктивну інформацію про національно-визвольний рух в Україні, уряд відрядив до Великобританії одного з найбільш досвідчених українських дипломатів, члена делегації УНР на Паризькій мирній конференції Арнольда Марголіна. Він прибув до Лондона у перших числах травня 1919 р. і 9 травня зустрівся з міністром закордонних справ Великобританії. У своїх спогадах дещо згодом з цього приводу він писав, що до його приїзду в Англію МЗС цієї країни всі відомості про український національний рух та події в Україні брав „від російських реакційних кіл”. Тому сподіватись на позитивне ставлення до УНР з боку офіційного Лондона, за його словами, було досить складно [9]. Уже наступного дня - 10 травня 1919 р. британський уряд дав дозвіл на в'їзд місії УНР до країни і 24 травня українські

дипломати прибули до Ньюкасла. М. Стаховський повідомив британське Міністерство закордонних справ про приїзд місії та отримав запрошення на аудієнцію [10].

31 травня 1919 р. українські дипломати М. Стаховський, Я. Олесницький, М. Меленевський зустрілися з референтом з українських питань при департаменті розвідки Г. Ліпером і передали йому ввірчі грамоти УНР, підписані головою Директорії С. Петлюрою [11]. Англійський урядовець досить високо оцінив національну свідомість та державницькі устремління в Східній Галичині, тобто ЗО УНР, і дещо скептично відізвався про соціалістичні експерименти уряду Б. Мартоса [12]. Коментуючи можливість встановлення офіційних дипломатичних відносин, Г. Ліпер категорично заявив, що для цього серйозною пересторогою є російські кола, які „будуть проти признання” Англією УНР і можуть звернутися за підтримкою німців, тому англійська сторона не бажає для себе такої „неприємної перспективи” [13].

Майже на протязі півроку українські дипломати марно намагалися змінити не вигідний для України стан справ. Проте і надалі офіційний Лондон продовжував ігнорувати українське дипломатичне представництво. 10 червня 1919 р. українська місія передала до англійського МЗС ноту, у якій констатувався цей сумний факт. „З жалем мусимо також зазначити, що дотепер Міністерство Закордонних Справ не знайшло можливим прийняти представників місії, щоб отримати від них автентичні інформації про Україну, – зазначалося у документі. – Це мало за наслідок багато помилок, яких можна було уникнути” [14]. Лише в середині липня раднику представництва УНР вдалося зустрітися із секретарем англійського МЗС Дж. Грегорі [15].

Проте за відсутності фінансування налагодити ефективну видавничу справу було надзвичайно складно. Зокрема, за словами Я. Олесницького, влітку 1919 р. фінансовий агент Г. Супрун видав місії коштів на три місяці без урахування витрат на пресу та представницькі видатки. За відсутності подальшого фінансування за ці кошти місія була змушена існувати п'ять місяців, зменшивши видатки за всіма напрямками діяльності [16]. За таких умов усі співробітники місії не доотримували зарплати, а члени пресбюро працювали безкоштовно, намагаючись зберегти видання пресбюлетеня місії [17].

15 серпня 1919 р. за станом здоров'я був звільнений М. Стаховський, який передав справи місії Я. Олесницькому [18]. Останній доклав чималих зусиль для зміни негативного іміджу України в очах британських політиків, бизнес-

менів та фінансистів [19]. Через півроку новий голова місії УНР в Лондоні А. Марголін дуже високо оцінив роботу Я. Олесницького та радника М. Вашніцера, які, за його словами, „робили весь час честь державі” [20]. На початку 1920 р. офіційний склад місії був представлений такими діячами: Я. Олесницьким (радник), Вашніцером (1-й секретар), Шафаренком (аташе з торговельно-комерційних справ), Меленевським (фінансовий агент, урядовець з пресових питань) [21].

Головним напрямком діяльності місії стала видавнича справа, за допомогою якої українські дипломати намагалися подолати наклепницьку кампанію, яку розгорнула російська та польська преса в Англії проти українського визвольного руху [22].

Українські дипломати шукали посередництва держав Антанти, насамперед, Великобританії для досягнення політичного та військового компромісу з Добровольчою армією. Так, зокрема, уряд УНР направив 7 жовтня 1919 р. ноту країнам Антанти, у якій закликав їх стати посередником у переговорному процесі про замирення між А. Денікіним та УНР. 28 жовтня українська місія звернулася до британського МЗС з аналогічним проханням [23]. Проте офіційної відповіді на цю заяву від альянтів, у тому числі й Великобританії не надійшло. Разом з тим, зміна ставлення до провідників УНР та їх внутрішньої та зовнішньої політики значною мірою залежала від стабілізації військово-політичної ситуації в Україні. Водночас англійські політичні кола не виключали можливості встановити дипломатичні відносини з Україною як незалежною державою і зауважували її в розробці своєї зовнішньополітичної стратегії [24].

3 листопада 1919 р. при дипломатичній місії УНР у Великобританії було створено „Комітет союзу Ліги народів”, який очолив Я. Олесницький. До складу комітету увійшли також М. Меленевський – заступник голови і Л. Росторгуєв – секретар. Головне завдання, яке покладалося на українських дипломатів, – співпраця з Лігою націй та англійськими дипломатами, які входили до її складу для подальшого розв’язання українського питання й реалізації українського суверенітету [25]. У зв’язку з цим Я. Олесницький підготував спеціальний меморандум для голови і членів виконавчої ради Ліги націй [26].

Наприкінці 1919 – навесні 1920 р. українські дипломати у Великобританії провели серію зустрічей з впливовими політичними діячами та урядовцями цієї країни, домагаючись членства УНР в Лізі націй. 22 квітня 1920 р. британська газета „Таймс” опублікувала статтю про українське питання, у якій було використано

меморандум місії про вступ України до Ліги націй [27]. 27 травня 1920 р. М. Вашніцер у звіті місії МЗС УНР повідомив, що 22 травня цей же часопис висвітлював засідання Ліги націй в Італії, де було заслухано меморандум місії та прийнято рішення про обговорення питання про прийняття УНР цією організацією [28].

Неоднозначним було ставлення і різних політичних кіл Великобританії до подій в Україні. Зокрема, МЗС виступало за співпрацю УНР з Добровольчою армією, тоді, як голова цього відомства Д. Ллойд-Джордж не виключав, що у випадку, коли український народ досягне перемоги над більшовиками, Великобританія визнає його незалежність. А. Марголін досить оптимістично оцінював такі настрої в британському уряді, підкреслюючи позитивні зрушення на користь української республіканської влади [29].

Для ведення більш активної дипломатичної діяльності у Великобританії Міністерство закордонних справ УНР 18 листопада 1919 р. призначило А. Марголіна головою дипломатичної місії [30]. Він прибув до Лондона 29 січня 1920 р., одержавши від міністерства повноваження залучити до роботи у місії потрібних фахівців і не рахуватися з коштами для активізації роботи представництва [31]. У той час українська дипломатична місія разом з ним нараховувала 4-х чоловік. Я. Олесницький та М. Меленевський займали посади радників, М. Вашніцер – секретаря представництва [32]. 4 лютого 1920 р. А. Марголін інформував члена Директорії А. Макаренка, що напередодні мав зустріч у МЗС Великобританії, під час якої передав керуючому справами Східної Європи міністерства ввірчу грамоту. На той час А. Марголін зробив візити до посольств Естонії, Латвії, Литви, Грузії та Азербайджану в Лондоні [33].

Новий голова українського дипломатичного представництва досить розсудливо оцінював перспективи зовнішньополітичної діяльності українських урядів, він намагався спрямувати провід на виправлення помилок у цій сфері. В одному з листів до С. Петлюри А. Марголін окреслив головні причини, через які Україні не вдалося досягнути порозуміння з Антантою в цілому й Великобританією, зокрема. „Коли поставити питання, чому з самого початку Антанта, особисто Англія та й Америка краще відносились до народів Балтики та Кавказу, ніж до українського народу, – наголошував український дипломат, – то треба розв’язанні цього питання віднести багато на дві причини: 1) утопізм й занадто лівий напрямок Директорії в час перебування в Києві, 2) погроми”. На думку А. Марголіна, якщо перше вже не можна

змінити, то у вирішенні другого питання український провід ще мав шанс здобути прихильність альянтів. „Це відношення до єврейського питання є тепер ніби лакмусовий папір для найбільш культурних народів Європи та Америки”, – підкреслював він [34].

Після того, як А. Марголін очолив українську дипломатичну місію у Великобританії, її діяльність набрала більш системного характеру. Значного розширення набули представницькі функції в цій державі. Звіти місії демонструють детальний аналіз усього спектру політичної ситуації у Великобританії, характеристики можливостей для порозуміння з тією чи іншою партією, рекомендації уряду для пошуку союзників серед політичних діячів та торгово-фінансових кіл тощо. Зокрема, на думку А. Марголіна, „французько-польсько-румунська орієнтація є лише необхідним тимчасовим станом в боротьбі українського народу за визнання його суверенності і незалежності”. Більш широкі перспективи для України він бачив в орієнтації на Великобританію, яку вважав „єдиною солідною базою нашої закордонної політики” [35]. А. Марголін не лише пропагував цю ідею співробітництва з Англією серед політиків, урядовців та фінансистів, а й послідовно намагався переконати український провід більш уважно ставитися до розвитку взаємин з Великобританією. За його словами, Україна має більш впевнено та твердо проводити лінію на зближення з цією країною. А. Марголін постійно звертався до уряду за директивними матеріалами, історичними та аналітичними довідками про Україну, прохав надіслати йому останні урядові рішення та інструкції, звертаючи увагу, що не може працювати не маючи інформації від уряду УНР [36].

У спогадах А. Марголіна чимало цінної інформації про його діяльність на чолі української місії в Лондоні, її склад, фінансування тощо. Оцінюючи стан справ у англо-українських відносинах за часів роботи свого попередника, А. Марголін зазначав, що для України це був „несприятливий час”. „Британський уряд зі звичною для англійців послідовністю підтримував Денікіна, – наголошував він у своїх спогадах. – В таких умовах ніякі, навіть найдіяльніші, співробітники не могли рушити справу України з мертвої точки” [37]. На думку А. Марголіна, поразка Добровольчої армії та посилення суперечностей у середовищі країн Антанти щодо політики в Центральній та Східній Європі відкривали перед українськими провідниками більш прихильного ставлення до „українського питання” на міжнародній арені.

А. Марголін вважав за необхідне вживати більш рішучі та прагматичні кроки в перегово-

рах з Великобританією, у яких він зауважував посилення інтересу до України. Він, зокрема, рекомендував переглянути питання зовнішньої політики, щоб виправдати очікування британських політичних кіл. У першу чергу, на думку дипломата, слід було зосередитися на звільненні чорноморських портів від більшовицьких військ та встановленні торговельно-економічних зв'язків з Великобританією, що значною мірою сприяло б налагодженню дипломатичних контактів [38]. У звіті до Міністерства за кордонних справ УНР від 4 лютого 1920 р. А. Марголін наголошував, що українська справа „дуже поліпшилася за часи краху Денікіна. Все залежить тепер від того, яку територію будемо „де-факто” мати та який лад буде на тій території” [39].

17 січня 1920 р. на посаду радника дипломатичної місії УНР у Великобританії було призначено одного з провідних діячів українського соціал-революційного руху М. Шрага. Зокрема, йшлося про активізацію контактів з англійською робітничою партією, які він мав контролювати [40]. У цей період українські дипломати у Великобританії у своїх доповідях до МЗС УНР зазначали, що ліві та ліберальні політичні кола цієї держави негативно сприймають військові дії Армії УНР проти більшовицьких сил, спроби порозуміння з Польщею та досягнення військового альянсу з РПП і спільну військову акцію проти Червоної армії [41]. Водночас ці політичні сили Великобританії вимагали від свого уряду припинити технічну допомогу А. Денікіну та „рішити конфлікт з більшовиками на мирному ґрунті компромісу”. Українські дипломати намагалися використати ці настрої для покращення іміджу України. Зокрема, зазначалося, що ліве крило ліберальної партії ставиться „з прихильністю до самовизначення народів бучшої Росії і, правда, обережно, але боронить українську справу” [42].

У спогадах А. Марголіна чимало цінної інформації про ставлення сіоністських організацій Великобританії до України, з якими він не лише тісно співпрацював, а й намагався через них вплинути на єврейську громадськість з метою популяризації ідеї незалежної української державності. Як він згадував, „політика сіоністів у Лондоні була пов'язана в цей час з тією течією в Англії, яка відносилася вороже до створення окремих держав на місці колишньої Росії” [43]. Єврейське походження А. Марголіна та його активна українська державницька позиція дозволяли безперешкодно дискутувати з європейськими політиками про єврейське питання в Україні. Саме в цей час провід УНР звинувачували в організації єврейських

погромів та потаканню ним. Нездатність уряду захистити власне населення сформувала негативний імідж Директорії на міжнародній арені.

Російські шовіністичні кола, більшовицька преса посилено роздмухували образ України як головного центру антисемітизму в Європі, і голова української дипломатичної місії у Великобританії намагався спростувати ці звинувачення на адресу проводу УНР. Значно сприяла цьому його співпраця з „Федерацією українських євреїв”, яку очолював д-р Д.Йохельман [44]. Створена 28 січня 1920 р. у Лондоні ця організація доклала чималих зусиль, щоб допомогти єврейському населенню, яке постраждало внаслідок погромів, донести об’єктивну інформацію про їхнє походження та організаторів. Завдяки особистому знайомству з керівником організації А. Марголін сприяв публікації в англійській пресі матеріалів про розв’язання єврейського питання в Україні за часів Центральної ради та Директорії, заходи українського уряду щодо локалізації єврейських погромів тощо [45].

На початку квітня 1920 р. А. Марголін репрезентував Україну на міжнародній конференції у Сан-Ремо, під час якої зустрівся із багатьма представниками політичної еліти країн Антанти. Зокрема, він обговорив перспективи розвитку українсько-англійських двосторонніх контактів з англійським дипломатом Ф. Керром. Останній на прохання А. Марголіна надати Україні збройну допомогу у боротьбі із більшовицькими військами відповів, що його країна вважає помилкою надання підтримки генералу А. Денікіну і тому, хоч і „має...симпатії” до українського руху, вважає, що народ має „доказати своє бажання бути самостійним...” [46].

Як і більшість українських дипломатичних представництв за кордоном, місія УНР у Великобританії відчувала брак інформації, що подекуди створювало неможливість оперативно зреагувати на політичну кон’юнктуру, яка надавала певні перспективи для розвитку двосторонніх взаємин. Український уряд все частіше залишав без уваги пропозиції та рекомендації А. Марголіна. 16 липня 1920 р. він подався до демісії, мотивуючи це тим, що „не в змозі продовжувати в Англії свою роботу надалі, поки не зміниться наша (урядова – авт.) політика” [47]. Не в останню чергу його рішення було викликане й тим, що український провід не зміг припинити єврейські погроми на території УНР. Відставка була прийнята у серпні 1920 р. Обов’язки голови місії декілька місяців виконував Я. Олесницький, який з 29 листопада 1920 р. залишився єдиним працівником українського дипломатичного представництва [48].

Проте, не зважаючи на відставку, А. Марголін продовжував відстоювати інтереси українського народу за кордоном, працював у міжнародних організаціях і одночасно юрисконсультом МЗС УНР (без оплати праці) [49]. На початку 1921 р. зовнішньополітичне відомство України уповноважило його репрезентувати українські інтереси у Великобританії та Америці. Однак відсутність фінансування перешкодила А. Марголіну виїхати до дипломатичного представництва. У листі до міністра закордонних справ А. Ніковського 31 березня 1921 р. він у зв’язку з цим писав, що при можливості заробити або позичити необхідні кошти він „негайно виїде до Англії й почне працювати на підставі спеціального уповноваження, котре Ви мені дали для Англії і Америки” [50].

Нагадаємо, що 2 січня 1919 р. Рада Народних Міністрів УНР призначила голів українських надзвичайних дипломатичних місій у держави, що відігравали вирішальну роль в Антанті. 6 січня 1919 р. Рада Народних Міністрів УНР ухвалила кошторис дипломатичної місії УНР у США, який передбачав протягом півроку використання 1 471 400 крб. [51]

10 січня 1919 р. РНМ УНР ухвалила законопроект про призначення надзвичайної дипломатичної місії до США. За наказом проводу українську репрезентацію в Америці мав очолити один з провідників Союзу визволення України Є. Голіцинський [52], крім того, були призначені: Юліан Бачинський, автор праці „Ukraina irredenta”, у якій обґрунтовано перспективи української соборної держави; Максим Гетер та Ілля Епштейн (радники), Віктор Козакевич (1-й секретар), Андрій Кумицький і Євген Слабченко (аташе), Ісай Борщак (урядовець) [53].

16 липня 1919 р. за наказом уряду УНР замість в.о. голови місії у США Ю. Бачинського представництво очолив Євген Левицький [54]. Проте фактично радник місії продовжував виконувати обов’язки її керівника протягом усього 1919 р. У 1920 р. через скорочення штатів українські інтереси у Вашингтоні представляли Ю. Бачинський та В. Козакевич [55].

Місія прибула до Вашингтона наприкінці липня 1919 р. 1 серпня 1919 р. Ю. Бачинський звернувся з листом до Державного секретаря США Р. Лансінга, повідомляючи про своє призначення. На прохання українського дипломата розпочати процес визнання УНР і налагодження торговельно-економічних зв’язків американський урядовець заявив, що США не визнають незалежності України та вважають її невіддільною складовою Росії. Вашингтон заявив, що український рух „не має жодних етнологічних чи економічних підстав” [56].

Незважаючи на це, українським дипломатам вдалося розгорнути широку інформаційну діяльність для ознайомлення американського суспільства фінансових, торговельно-економічних та промислових кіл з ресурсами та промисловими можливостями України. Місією було поширено матеріал про справжніх замовників та виконавців єврейських погромів в Україні, що були вчинені денікінцями та більшовиками [57]. Досить оперативно реагували українські дипломати і на події, що відбувалися під час Паризької мирної конференції. Після рішення „Великої четвірки” в Парижі про передачу Галичини під адміністрацію Польщі на 25 років місія вже 8 грудня 1919 р. надіслала свій протест до Державного секретаря США. Слід зазначити, що уряд однієї з провідних держав Антанти не приховував свого ворожого ставлення до України та її керівництва. Зокрема, Держсекретар А. Синклер заборонив румунській владі надавати допомогу Армії УНР [58].

Отже, відсутність української державності обмежувала можливості розвитку українсько-британських відносин тому, що Україна у цей час була об'єктом міжнародної політики Великобританії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Павлюк О. В. Боротьба України за незалежність і політика США (1917-1923) / О. В. Павлюк. – К. : Academia, 1996. – с. 52.
2. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВОУ), ф.1065, оп.1, спр.14, арк.30.
3. Верстюк В. Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник / В. Верстюк, Т. Осташко. – К., 1998. – с. 173.
4. ЦДАВОУ, ф.1065, оп.1, спр.14, арк.30
5. Там само. – арк.60.
6. ЦДАВОУ, ф.3696, оп.2, спр.286, арк.40.
7. ЦДАВОУ, ф.3696, оп.2, спр.238, арк.15.
8. ЦДАВОУ, ф.4443, оп.1, спр.1, арк.29.
9. Марголин А. Украина и политика Антанти: Записки еврея и гражданина / А. Марголин. – Берлин : С. Ефрон, 1922. – с. 156.
10. ЦДАВОУ, ф.3696, оп.1, спр.39, арк.28-29.
11. ЦДАВОУ, ф.3696, оп.2, спр.286, арк.8-9.
12. Там само. – арк.11.
13. Там само. – арк.13.
14. ЦДАВОУ, ф.5889, оп.1, спр.15, арк.111.
15. Покровська І., Місія, приречена на невдачу: Українсько-британські відносини за часів правління гетьмана Скоропадського та Директорії / І. Покровська, Ю. Хорошилова // Політика і час. – 1995. – № 5. – с. 76.
16. ЦДАВОУ, ф.5889, оп.1, спр.15, арк.10.
17. Там само. – арк.11.
18. Там само. – арк.8.
19. ЦДАВОУ, ф.3696, оп.1, спр.41, арк.11.
20. ЦДАВОУ, ф.3696, оп.2, спр.94, арк.5.
21. ЦДАВОУ, ф.3696, оп.2, спр.2, арк.20.
22. ЦДАВОУ, ф.3696, оп.1, спр.42, арк.57.
23. Табачник Д. Історія української дипломатії в особах / Д. Табачник. – К. : Либідь, 2004. – с. 247.
24. Яковенко Н. Л. Велика Британія в сучасній системі міжнародних відносин: заявка на Європейське лідерство / Н. Л. Яковенко. – К. : Науковий світ, 2003. – с. 161.
25. ЦДАВОУ, ф.3696, оп.2, спр.100, арк.4.
26. Центральний державний історичний архів у м. Львові (далі ЦДІАЛ), ф.360, оп.1, спр.150, арк.113-114.
27. Там само. – арк.65.
28. Там само. – арк.104.
29. Марголин А. Украина и политика Антанти: Записки еврея и гражданина / А. Марголин. – Берлин : С. Ефрон, 1922. – с. 239.
30. ЦДАВОУ, ф.3696, оп.2, спр.286, арк.30.
31. ЦДАВОУ, ф.3696, оп.2, спр.204, арк.20.
32. ЦДАВОУ, ф.3696, оп.2, спр.159, арк.5
33. ЦДІАЛ, ф.360, оп.1, спр.150, арк.20-21.
34. Там само. – арк.17.
35. ЦДАВОУ, ф.3696, оп.2, спр.286, арк.30.
36. ЦДІАЛ, ф.360, оп.1, спр.150, арк.37-40.
37. Марголин А. Лондон / А. Марголин // Альманах „Червоної калини”. – Львів, 1938. – с. 157.
38. Марголин А. Украина и политика Антанти: Записки еврея и гражданина / А. Марголин. – Берлин : С. Ефрон, 1922. – с. 236.
39. ЦДАВОУ, ф.3696, оп.2, спр.94, арк.5.
40. ЦДАВОУ, ф.3696, оп.1, спр.127, арк.1.
41. ЦДАВОУ, ф.3696, оп.2, спр.286, арк.30.
42. Там само. – арк.61.
43. Марголин А. Украина и политика Антанти: Записки еврея и гражданина / А. Марголин. – Берлин : С. Ефрон, 1922. – с. 210.
44. ЦДІАЛ, ф.360, оп.1, спр.150, арк.14.
45. Там само. – арк.14-15.
46. ЦДАВОУ, ф.3696, оп.2, спр.121, арк.16
47. Марголин А. Украина и политика Антанти: Записки еврея и гражданина / А. Марголин. – Берлин : С. Ефрон, 1922. – с. 33.
48. ЦДАВОУ, ф.1429, оп.2, спр.94, арк.7-7 зв.
49. ЦДАВОУ, ф.3696, оп.2, спр.315, арк.106-107.
50. Там само. – арк.107.
51. ЦДАВОУ, ф.1065, оп.1, спр.14, арк.38-38 зв.
52. Там само. – арк.30.
53. ЦДАВОУ, ф.3696, оп.2, спр.287, арк.39.
54. ЦДАВОУ, ф.3696, оп.1, спр.41, арк.26.
55. ЦДАВОУ, ф.3696, оп.2, спр.2, арк.20.

56. Нариси з історії дипломатії України. – К. :
Альтернативи, 2001. – с. 347.
57. ЦДАВОУ, ф.3696, оп.2, спр.404, арк.
УДК 94(470)(498.7) «1860/1870»
58. Верига В. Визвольні змагання в Україні,
1914-1923.: у 2-х томах / В. Верига. – Львів,
1998 – Т.2. – с. 243.
-